

Dědinová, Tereza

Úvaha na závěr

In: *Na rozhraní světů : fantastická literatura v mezioborovém zkoumání.*
Dědinová, Tereza (editor). Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova
univerzita, 2016, pp. 323-330

ISBN 978-80-210-8441-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136800>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVAHA NA ZÁVĚR

Vzhledem k tomu, jak dokázali Lakoff s Johnsonem, že lidská mysl myslí v metaforách a v obrazném jazyce – ale také proto, že je vážně zábavná – spekulativní beletrie, obzvláště fantasy, byla vždy součástí struktury literárních tradic po celém světě. Ve své schopnosti popsat alternativní minulost, alternativní přítomnost a svou podstatou alternativní – tedy ještě neuskutečněnou – budoucnost je spekulativní fikce koncepčně širší než mimetická literatura, jejíž doménou je jen skutečná minulost a skutečná současnost. Stručně řečeno, spekulativní fikce je zásadní pro naše lidství právě tak jako podmiňovací způsob, minulé a budoucí časy pro náš jazyk. Udržují naše snění při životě.

Marek Oziewicz: *Justice in Young Adult Speculative Fiction: A Cognitive Reading* (přeložila T. D.)

Pět oddílů této knihy se věnuje fantastické literatuře z perspektivy synchronní i diachronní, teoretické i historické, zabývá se konkrétními texty známých českých a světových autorů nebo se soustředí na specifický přístup fantastické literatury k vyprávění, sdíleným světům, použití konstruovaných jazyků či (ne)přítomnosti takzvaného ženského psaní v současné české fantastické literatuře. Výsledkem – jak doufáme – je podkrytí komplexnosti a složitosti fantastické literatury jakožto nejen literárního, ale i obecně kulturního a společenského fenoménu, který v žádném případě nelze omezit na zúženou představu minoritního žánru zaměřeného především na nepříliš náročného čtenáře usilujícího o únik z okovů skutečnosti.

Abychom zpochybnili kladení pevných hranic mezi fantastickou a mimetickou literaturou, pracujeme s konceptem neostrých množin a rozšiřujeme záběr podle dělení Briana Atteberyho od žánru fantastické literatury k fantastičnu jakožto

modu vyprávění. Zajímají nás tedy proměnlivé a propustné hranice fantastické literatury a přesahy mezi fantastickým a mimetickým, pohádkovým i mytickým, stejně jako možnosti reflexe fantastiky z hlediska různých oborů.

Proč zrovna fantastika?

Vzrůstající oblibu fantastické literatury lze pozorovat ve světovém měřítku i v České republice, stejně tak rozmach fantastické literatury pro děti a mládež. Tato skutečnost vyvolává mnoho otázek a podnětů k zamyšlení, z nichž některé jsme představili v této knize.

Na závěr se pokusíme nastíněné perspektivy zasadit do kontextu obecnější otázky:

Proč by se literární věda (a nejen ona) měla zabývat fantastickou literaturou?

Ponecháme-li stranou to, že jde o fenomén současnosti, který si žádá odbornou reflexi už jen díky faktu své existence, a že fantastická literatura tvoří významnou součást literární tradice a studiu literatury v okamžiku, kdy vynecháme fantastiku, něco zásadního chybí, rýsuje se odpověď o několika bodech:

Fantastika poskytuje jedinečnou reflexi skutečnosti

V úvodní studii jsme se již dotkli jedinečných způsobů, jakými se fantastická literatura vrací k aktuálnímu světu a poskytuje jeho ozvláštňenou či zcizenou reflexi. Robert Scholes v taktéž již zmíněných přednáškách vydaných knižně pod názvem *Structural Fabulation* (1975) vyjadřuje přesvědčení, že je to právě literatura zaměřená na budoucnost, co ponouká čtenáře vymanit se z lhostejného vy(u)žívání přítomnosti a přijmout současně racionálně i emočně zodpovědnost za budoucnost světa. „Musíme se naučit vzdát se připoutanosti k přítomnému okamžiku a jeho bezprostředních potěšení, abychom žili v harmonii s vesmírem, který nezůstane v klidu, ve kterém nejsou žádná prozření, žádná zjevení, jen proměny“ (SCHOLES 1975: 25, přeložila T. D.). V úvodu představené komunity, odvozující své působení od konkrétních fantastických děl, se zdají být dokladem Scholesova tvrzení a jeho rozšíření od strukturální fabulace k literatuře vymaňující se z hranic miméisis vůbec (například Harry Potter Alliance). Velmi zřetelně k dobové současnosti odkazují utopické a antiutopické texty, kterým se věnujeme v prvním oddílu knihy.

Vztah mezi fantastickou literaturou a současností aktuálního světa leží i v rovině tvořené samotným faktem nesmírné popularity příběhů pracujících s fantasticko-

kými prvky a jejich dopadem na kulturu. Marek Oziewicz podotýká, že studium fantastiky (kterou označuje jako spekulativní fikci – speculative fiction) je nesmírně důležité pro každého, kdo chce porozumět dnešní kultuře a kultuře mladých obzvláště (OZIEWICZ 2015: 14). Důvod je jednoduchý, fantastika je její neoddělitelnou a z hlediska popularity i většinou součástí:

Celé dvacáté století se vyznačovalo explozí fantastického. Od devadesátých let spekulativní žánry radikálně zastínily ostatní kategorie fikce, literární, stejně jako filmové. Pohled na seznam komerčně nejúspěšnějších filmů dostupný na Wikipedii – zahrnující seznamy po roce, desetiletí, dokonce století – odhalí, že už po více než dvacet let mezi sedmdesáti a pětadesáti procenty komerčně úspěšné filmové produkce pro všechny věkové kategorie tvoří spekulativní fikce. Mimetické žánry jsou na tom lépe v literatuře, ale opět, údaje o prodeji knih ukazují, že počínaje rokem zhruba 1940 spekulativní fikce vítězí v prodeji nad mimetickou literaturou se značným nárůstem (IBID.: 14, přeložila T. D.).

V České republice je situace stále pod vlivem zpoždění zapříčiněného dlouhými desetiletími vlády jedné strany a jejím postojem k fantastické literatuře, nicméně popularita překladových bestsellerů obzvláště ve tvorbě pro děti a mládež je nepřehlédnutelná.

Na tomto místě se ovšem mohou ozvat výhrady, že není vhodné ustupovat většímu vkusu a upřednostňovat populární brak před hodnotným uměním, které se vyznačuje menší masovou oblibou i marketingovou podporou. Už kvůli této, z jistého hlediska oprávněné, námitce jsme zařadili tuto úvahu až do závěru naší knihy, která se jednak věnuje fantastickému v širším slova smyslu (a vedle populární žánrové fantastiky zahrnuje i utopie a fantaskní literaturu, které je věnován pátý oddíl), jednak na různých přístupech k fantastice dokládá, jak vděčným tématem pro analýzu a hlubší reflexi tato literatura je. Popularita nemusí nutně jít ruku v ruce s lacinou podbízivostí a v současnosti vychází celá řada hodnotných fantastických děl, samozřejmě v doprovodu převládající brakové produkce, to je ale situace zasahující celou literární, potažmo uměleckou produkci a neomezující se na fantastickou literaturu. Nicméně právě fantastika – minimálně žánrová – je kvůli tomu nezřídka vnímána a čtena, popřípadě nečtena vůbec, jako literatura primárně triviální.

V této souvislosti se nabízí otázka, z čeho pramení dodnes bez obtíží pozorovatelná nechuť k fantastickým prvkům v literatuře, zejména pak k prvkům typickým pro science fiction a fantasy. Ursula K. Le Guinová v esejí *Why are Americans Afraid of Dragons* (1974) tento odpor vysvětluje zvláštním pojetím pravdy a pravdivosti ve fantastice a v první řadě strachem z toho vpustit do „dospělého“ života výzvu k přehodnocení a pohled z jiné strany, osvobodit svou představivost z navykklé všednosti:

Úvaha na závěr

Protože fantastika je pravdivá. Není reálná, ale je pravdivá. Děti to vědí. Dospělí to vědí také, a to je přesně ten důvod, proč se mnoho z nich se bojí fantazie. Vědí, že její pravdivost vyzývá, dokonce ohrožuje vše, co je falešné, vše, co je předstírané, zbytečné a triviální v životě, který se nechali přimět vést. Mají strach z draků, protože se bojí svobody (LE GUIN 1989: 44, přeložila T. D.).

Uvažovat lze i o hypotéze, nakolik je tato nechuť projevem vědomě potlačované magické víry. Eugene Subotsky ve studii *The Belief in Magic in the Age of Science* (2014) rozlišuje mezi magickým myšlením (tím se budeme podrobněji zabývat níže) a magickou vírou – podvědomou (v dělení podle Daniela Kahnemana příslušející k Systému 1¹) a zhusta vědomě potlačovanou vírou, že magie zasahuje do našeho života. Subotsky popisuje sérii experimentů dokládajících propastný rozdíl mezi vědomým, racionálním postojem respondentů (většinou vysokoškolských studentů) k magii a jejich skutečným jednáním. V jednom pokusu měli za úkol představit si, že jim čarodějnice nabídne začarování budoucnosti: v jedné verzi to mělo zapříčinit bohatství a štěstí, ve druhé zotročení zlými silami, zároveň se obě kouzla mohla týkat přímo respondentů, nebo imaginární postavy vědce nevěřícího v magii. Zatímco dobré kouzlo zacílené na vlastní budoucnost odmítlo jen přes 40 procent dotazovaných, zlé kouzlo všichni do jednoho (v případě imaginárního vědce to bylo asi 40 a 60 procent) (SUBOTSKY 2005). Na otázku, proč nepřijmout zlé kouzlo, když magie neexistuje, respondenti přiznávali obavy z toho, že by kouzlo nějakým způsobem mohlo ovlivnit jejich životy.² Zajímavé by bylo ověřit, jaký je vztah mezi podobným způsobem projevenou, ale vědomě potlačovanou magickou vírou a vztahem k nadpřirozeným prvkům v literatuře. Předpoklad, že půjde o přímou úměru a že odpor k fantastice může být následkem racionálně odmítané (a podvědomě obávané) magické víry, bude možné ověřit či vyvrátit jedině řádně provedeným experimentem.

Fantastická literatura stimuluje rozvoj empatie a mentalizace (theory of mind)

Maria Nikolajeva v knize *Reading for Learning: Cognitive Approaches to Children's Literature* (2014) upozorňuje na zásadní roli čtení v rozvoji empatie a mentalizace. Odkazuje přitom na monografii Lisy Zunshineové *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel (Theory and Interpretation of Narrative)* z roku 2006, představující možnosti aplikace současné kognitivní psychologie na literaturu. Nikolajeva, soustřeďující se na texty určené dětskému čtenáři, zkoumá, jakým způsobem čtení ovlivňuje a for-

1 Podrobněji viz KAHNEMAN 2012.

2 Pro další experimenty viz SUBOTSKY 2014.

muje mysl dětí, a vyzdvihuje přitom skutečnost, že mentalizace³ není něco, s čím bychom se rodili, ale schopnost, kterou je potřeba rozvíjet a trénovat. Vedle mezilidských kontaktů jako trenážér mentalizace funguje právě literatura, umožňující (mimo jiné) sledovat interakce mezi fiktivními postavami. Nikolajeva se přitom odvolává na přelomovou experimentální studii Davida Comera Kidda a Emanuela Castana *Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind* (2013) publikovanou v časopise *Science*, která pro tvrzení nastolené v názvu předkládá přesvědčivé důkazy. Zunshineová posunuje tuto myšlenku ještě o řád výše, když tvrdí, že už existence fikce jako takové je důsledkem toho, že lidé ovládají mentalizaci (ZUNSHINE 2006: 234).

Empatie, jedna ze zásadních sociálních dovedností, může být prostřednictvím četby rozvíjena stejně: Nikolajeva odkazuje na závěr Susanne Keenové, totiž že: „pokud se empatii lze naučit nebo ji rozvíjet, pak četba románů může přispět k její kultivaci“ (KEEN 2007: 468–469, citováno přes NIKOLAJEVA 2014: 79, přeložila T. D.). Nikolajeva pak uzavírá, že čtení fikce umožňuje začínajícím čtenářům – jejichž emoční zkušenosti jsou značně omezené – podílet se na zástupných emočních prožitcích prostředkovaných literaturou dlouho předtím, než se s nimi setkají ve vlastním životě. A tedy: „čtení beletrie připravuje začínající čtenáře jednat s empatií a mentalizací ve skutečném životě“ (NIKOLAJEVA 2014: 79).

To vše ovšem platí pro čtení literatury bez ohledu na to, zda pracuje s fantastickými prvky nebo ne. Fantastická literatura je ale podle Nikolajevy (NIKOLAJEVA 2014: 50) i Marka Oziewiczze více kognitivně stimulující než mimetická, a to proto, že zahrnuje myšlenkové experimenty vztahující se k hypotetickému, nadpřirozenému i k nemožnému (OZIEWICZ 2015: 3). Kultivuje tak mentalizaci v kognitivně obtížnějších situacích, než se kterými se setkáváme v mimetické literatuře. Podobně rozvoj empatie (prostřednictvím četby) k bytostem, které se od čtenáře velice liší (nejen kulturou, ale v případě fantastiky i formou života a s tím souvisejícím přístupem k životním hodnotám, k roli jedince ve společnosti a podobně), poskytuje výhodu – trénuje schopnost pochopit a tolerovat jednání zřetelně se vymykající tomu, co je ve čtenářově kultuře považováno za správné či přirozené.

Představa, že fantastická literatura nepřináší situace a znalosti využitelné v aktuálním světě, je podle Oziewiczze zapříčiněna rozlišováním věcných a estetických znalostí: zatímco mimetická literatura poskytuje věcné znalosti, fantastická má být omezena na estetické. Z kognitivního hlediska je toto rozdělování ale nesprávné (HOGAN 2014: 5–6) a to, zda je příběh usazen do přirozeného nebo fantastického světa, je prakticky irelevantní, neboť: „kognitivní dráhy v mozku reagují na skutečné a fiktivní události stejným způsobem“ (OZIEWICZ 2015: 10, přeložila T. D.).

3 Mentalizace je základní sociální dovedností umožňující život mezi lidmi, jejích vyšších stupňů jsou pravděpodobně schopni pouze lidé. Zjednodušeně řečeno je to uvědomění, že druzí lidé mají emoce, přesvědčení, víry a další duševní stavy, které nelze pozorovat přímo. Současně je to schopnost „číst“ a „vidět“ duševní stavy svých bližních stejně jako ty vlastní“ (KOUKOLÍK 2007: 27).

Fantastické prvky podporují efektivitu učení a rozvoj fantazie

O roli, jakou hrají fantastické příběhy v rozvoji fantazie u dětí, jsme psali ve čtvrtém oddíle této knihy. Oprávněnost Rodariho pojetí výuky podporují i experimenty s učením, dokazující, že zahrnutí fantastických prvků a aktivace magického myšlení (magical thinking) do výuky podporuje rozvoj kreativního myšlení, vnímavosti a paměti (SUBOTSKY 2014). Magické myšlení je vědomou prací s fantastickými a magickými prvky (na rozdíl od podvědomé magické víry), využívá se tedy jak při psaní a čtení fantastických příběhů, tak při studiu a myšlenkových experimentech vymaňujících se z rámce konsenzuální reality.

Fantastická literatura pro děti a mládež, mnohdy těsně – stejně jako je tomu i ve čtvrtém oddílu knihy – navazující na pohádku, se tak ukazuje být užitečným nástrojem rozvoje kognitivních kompetencí. V analyzovaných textech poukazujeme na roviny významu fantastických příběhů určených (nejen) dětskému čtenáři, přičemž zejména v poslední kapitole zdůrazňujeme propojenost s mýtem a poezií.

Fantastická literatura v určitých ohledech předčí mimetickou literaturu

Marek Oziewicz v úvodu ke knize *Justice in Young Adult Speculative Fiction: A Cognitive Reading* (2015) navrhuje pět bodů, v nichž fantastická literatura převyšuje literaturu mimetickou. Aniž bychom se přikláněli k vyhocené opozici fantastické a mimetické literatury, kterou výše uvedený titulěk může naznačovat, považujeme Oziewiczovy úvahy, jakkoli neuzavírají možnosti polemiky, za přínosné a shrnující danou problematiku.

- 1) Umožňuje ověřovat hypotetické situace, které (zatím) nenastaly, ale jsou teoreticky možné; jak by vypadal život po jaderné katastrofě, co kdyby se vytvářely lidské klony jako zdroj náhradních orgánů⁴, co kdyby genetické inženýrství dokázalo z lidského mozku vymazat vnímání rozdílnosti, a vytvořilo tak populaci mírumilovných a šťastných idiotů? Jmenovitě science fiction je tak svým způsobem ilustrací důsledků rozhodnutí, která v aktuálním světě lidstvo činí již dnes.
- 2) Je nejlepším nástrojem pro myšlenkové experimenty pracující se situacemi, které jsou – a velmi pravděpodobně i zůstanou – v aktuálním světě nemožné, ale které rozšiřují čtenářovu kognitivní pružnost za hranice dané skutečnosti. Oziewicz argumentuje, že příběhy o mluvících zvířatech a nadpřirozených bytostech vznášejí otázky po identitě a mocenských vztazích způsobem, kterého

4 Oziewicz zde odkazuje na v češtině nepublikovaný román Nancy Farmerové *The House of Scorpion*, tématu klonů se věnoval také Kazuo Ishiguro v románu *Neopouštěj mě*.

mimetická literatura není schopna. Podobně fikční světy zasazené do jiných dimenzí, paralelních světů či do budoucnosti vyzývají k přehodnocení představy o jedinečnosti lidstva a jeho místa ve vesmíru.

- 3) Umožňuje zabývat se otázkami, které vždy trápily lidstvo, ale na které věda dosud nezná odpověď: Má člověk duši, a pokud ano, co se s ní děje po smrti? Je vesmír domovem dalších inteligentních bytostí a jaká je jejich podoba? Jak je to se svobodnou vůlí a co by to znamenalo, pokud by mimosmyslové vnímání bylo skutečné? Oziewicz v kladení si těchto otázek vidí spojení fantastiky s filozofií a s vědou:

Tím, že pokládá obtížné otázky a zkoumá je prostřednictvím specifických, byť fikčních životů, spekulativní fikce navazuje na tradici zkoumání ležící v srdci filozofie a vědy, ale činí tak v populární, neakademické formě přístupné laickým a mladým čtenářům (OZIEWICZ 2015: 13).

Dodejme k tomu, že další takový vztah můžeme pozorovat mezi fantastickou literaturou a náboženstvím, o kterém jsme psali v úvodní studii této knihy.

- 4) Poskytuje svým čtenářům jedinečný požitek prostřednictvím příběhů, jež se vymykají z hranic možného; plní tak sny o podivuhodnu a nadpřirozenu vstupujícím do lidského života. A to, jak Oziewicz upozorňuje, se přenáší do obohaceného vnímání skutečného světa. Odkazuje přitom na výrok C. S. Lewise o tom, že čtení o očarovanech hvězdech neústí v zavrhování skutečného lesa, ale naopak činí každý les trochu čarovným (IBID.). Navíc, což je pro charakter Oziewiczovy knihy naprosto zásadní tvrzení, obzvláště fantastika pro mládež poskytuje naději na možnost změny světa. Můžeme si dovolit zobecnit, že mladí hrdinové, typicky náležející k znevýhodněné skupině populace, riskují své životy ve snaze zlepšit společenskou situaci. Charakteristické je, že ač většinou nakonec uspějí, neodcházejí z příběhu bez viditelných i vnitřních jizev. Mladí čtenáři se tak učí, že není nutné smířit se s daným stavem věcí, ale že i individuální rozhodnutí mají význam, že má smysl snažit se zvrátit nespravedlnost. Zároveň jsou připravováni na to, že vše má svou cenu, kterou je třeba zaplatit.
- 5) Fantastická literatura má globální dosah. Zatímco i ta nejlepší mimetická literatura je primárně zaměřena na zemi svého původu, fantastika závislejší na fantazijních místech, postavách, kulturách a rasách snadněji překračuje hranice v aktuálním světě. Je méně závislá na lokálních kulturních okolnostech a národních historiích. Jakožto alternativa ke kánonu mimetické literatury nabízí alternativní způsoby vnímání a bytí ve světě, učí čtenáře aktivně si představovat situace nenáležející k jeho realitě, ale nutně z ní vycházející a specifickými prostředky o ní vypovídající.

Výhled do budoucna

Prostor, který je fantastické literatuře věnován v české odborné reflexi, se povolna rozšiřuje. Rozšiřují se i možnosti, jakým směrem se při další analýze fenoménu fantastična vydat. V této chvíli vidíme několik inspirativních přístupů, které se – doufejme – budou v následujících letech ověřovat. Jedním z nich je upření soustředěné pozornosti ke kognitivním aspektům fantastické literatury (v souvislosti s magickým myšlením a magickou vírou), které jsme zatím pouze nastínili. To nám dovolí věnovat se zásadním otázkám po úloze příběhu a mísení fantastického a mimetického v kultuře a ve vývoji lidské společnosti vůbec. Doufáme v pokračující rozvoj reflexe fantastiky z mezioborového hlediska, na jejíž slibnost jsme poukázali i vznikem této knihy, přesah od uměnovědných otázek k psychologickému a sociokulturnímu kontextu umožněný právě mezioborovou spoluprací poskytne příležitost zaměřit se na zkoumání literární komunikace a jejích mimoliterárních přesahů.